

Муниципалдыг бюджеттиг ниити билигнин албан чери
Шуй ортумак ниити билиг школазы Шуй суур муниципалдыг район
“Тыва Республиканын Бай-Тайга кожуун”

Школаның немелде
өөредилге харыылаар
башкызы көргөн.
Ооржак Р.Д.

Директорнуң кижизидилге
талазы-биле оралакчызы
чөпшээрээн. 30.08.2024
Хертек Ш.М.

Школа директору
балыскаан. 30.08.2024
Шааалан О.С.

КЛАССТАН ДАШКААР УЛУСЧУ УЖУРЛАР КУРУЗУНГА
АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММА

КЛАСС: 7 класстар.

Өөредилгениң деннели: ФКӨС

Өөредилгениң номунун автору, ады, үндүрген чылы: Г.Д. Сундуй. “Улусчу ужурлар”, 5-6 класстар. Б.Б. Казырыкпай, Б.О. Казырыкпай “Эрниң эреси”. Кызыл. 2007 ч., А. С. Шаалы, В.Б. Монгуш “Кыстың бүдүжү”. Кызыл. 2007
Үндөзилээн пргограмма: С.Б. Байыр-оол, С.К. Монгуш, Ч.Ш. Ондар, С.Ч. Шулуу-Маадыр «Тыва чоннуң бурунгу ужурларын болгаш чаңчылдарын өөредири», 7-9 класстарга Кызыл. 2002ч.

Программаны тыва дыл,
чогаал башкызы Хертек
Айланмаа Очуровна кылган

Шуй суур, 2024 чыл.

Тайылбыр бижик

Тыва Республиканың өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының концепциязынга (2011ч.) дүүштүр база Шуй ортумак ниити билиг школазынын 28.08.2023 чылда директорнун бадылааны ооренир эртемнернин ажилчын программанын ажилдап кылган болгаш бадылаан саавыырга даянып тургускан.

«Улусчу ужурлар» курузунуң өөредилге планында туружу.

2024-2025 өөредилге чылында 7 класстарга «Улусчу ужурлар» өөрөдиринге өөредилге планында неделяда класс бүрүзүнге 1 шак көрдүнгөн. Класс бүрүзүнде 34 өөредилге неделясында 34 шакта программаны долузу-биле өөрөткен турар ужурлуг болгаш Шуй ортумак ниити билиг школазынын 2024-2025 өөредилге чылынын өөредилге планынга чагырткан.

1-ден 6 класстарга чедир сүмелеп турар «Улусчу ужурлар – амыдыралдың дөзү» деп чижек программаның кол сорулгалары мындыг:

1) Амгы үеде (XX в. 1970 чч. – XXI в эгези) бичии кижилерниң кижизидилгезинде четпейн турар айтырыгларны чугулалап көрбүшаан айтып өөрөдири.

2) Тыва кижиниң иштики хөңнү, делегей көрүүшкүнү кандыг болурун, дың кара кижилер-биле харылзаа тудуп амыдыраарынга херек чүүл – чурумга, туруштуг хамааты болурунга кижизидер.

3) Өзүп олуру салгалдарга бистиң бурунгу ада-өгбелеривистиң арттырып каан чаагай ёзу-чаңчылдарын база амыдыраарының эге дөзүн дамчыдып бээри-биле оларга чуруктарның азы немелде материалдарның дузазы-биле билиндир тайылбырлап тургаш өөрөдип, угландырып, улаштыр амыдыраарынга, ниитилел мурнунга ёзулуг кижилер болурунга боттандырап кылдыр угаадыр.

4) Тыва оол-даа, кыс-даа уругларны бодунуң чонунга депшилгелиг, үзел-бодалдарынга, ужурларынга, чаңчылдарынга дүүштүр өстүрери, кижизидери кол чугула чүүл деп билиндирер.

5) Башкыларның, ада-иениң, өөреникчилерниң дузазы-биле улусчу ужурларга хамаарышкан материалдарны чыыр, шинчилээр, сайгарар, шенелде ажилдарны чорудар.

6) Тыва чоннуң азы тус черниң чурттакчыларының болгаш кожа-хелбээ биче буурай чоннарның амыдыралының онзагайын, культуразын, аразында дөмейлешкек чүдүлгө-сүзүглелдерни, чаңчылчаан байырлалдарны канчаар эрттирип турарын хүндүлөп көрүп, сонuurгалын оттурар болгаш билиин делгемчидеринге дузалаар.

Программа тыва болгаш өске-даа Төп Азия улусунуң 12 (60) чыл эргилделиг календарынга болгаш улусчу педагогиканың мөзү-бүдүш талазы-биле эрте кижизидилге принципинге даянган. Азы өскээр чугаалаарга, уруглар кижизидилгези иезиниң иштинге тыптып келген үезинден 12 харга чедир (эрги сан-биле) өөнгө, ада-иениң холунга, улуг улустуң хайгааралынга эртер дээрзин барымдаага ап турар. «Кижилер болуру чажындан, аът болуру кулунундан» деп үлегер домак улусчу кижизидилге башкылаарынын кол даяныр угланыышкыны болур.

Демдек салбас, а чартык чылдап зачет хевиринге түңнелди көргүзүг-шингээдилге хевиринге кылып, өөреникчинин демдээ кылдыр санап болур.

Ниити шактарның санынче экскурсиялар, оюннар, мөөрейлер, ужуражылгалар, улусчу байырлалдар шактары база кирген.

Кичээлдер нургулайында оюн хевирлиг, практиктиг угланыышкынныг болуп, аян-чорук, көргүзүг-шингээдилге, янзы-бүрү чогаадыкчы ужуражылгаларны, аас-чогаал кичээлдерин, бойдусче походтарны, хайгааралдарны, хостуг чугаа хевиринге эрттирип болур. Программаның темаларын, шактарын, чижеглей берген ону башкы бодунуу-биле делгемчидип азы кыскаладып ап болур.

7 класс – «Өг – тыва кижиниң буянныг уязы. Тыва улустуң оюннары»

Өөреникчилер-биле ажилдаарының хевирлери:

- беседа-кичээлдер (диалог, монолог);
- чаңгыстап, бөлүктөп, аңгы-аңгы хар-назынныг бөлүктөр-биле кичээлдер;
- чогаадыкчы ажилдыг улустар-биле ужуражылгалар;
- музейлерге экскурсиялар;

- янзы-бүрү мөөрейлерге киржилге;
- оюннар өөренири, сайзанақтап ойнаары;
- кичээл-концерттер, викториналар;
- эки, чараш чаңчылдар чыыры.

Ажылдаарының методтары: теорияга өөредири, практиктиг кичээлдер, сөс-биле өөредири, көргүзүп тургаш өөредири.

Кижизидеринин аргалары: шаңнап-мактаары, чөпшээрежи-деткиири.

Кичээлди эрттирерде көргүзөр чүүлдер: ТСО, ИКТ, интерактивтиг самбыра.

7 класс

Улусчу ужур-чаңчылдарны чаа езу-биле шинчилеп, ону өөредилге-кижизидилге ажылынга чогумчалыы-биле ажыглап ажылдап эгелээн Республиканың федералдыг-даа, төп-даа шенелделерже кирген школаларның арга-дуржулгазынга даянып, бо хуннерде бистиң республиканың барык шупту школалары «Улусчу ужурлар» кичээлдерин тыва езу-чаңчылдарга даянып, эрттирип эгелээн. Ук кичээлдерниң кижизидилге ажылынга салдары аажок улуг бооп турары билдингир.

Тыва чон салгалынга бодунуң материалдыг байлактарын арттырып бээринден аңгыда, сагыш- сеткил байлаан – ужур-чаңчылдарны салгал аразынга үспейн, хумагалыы-биле дамчыдып чораан.

Эртем-суол сайзырап, кижилерниң угаан-медерели чаа үениң агымынче кирип, харын-даа чүгле чогумчалыг материалдыг тала колдап, сагыш-сеткил ядараар деп барган үеде чаагай чаңчылдар кичээлиниң ролю кончуг улуг апарган.

Амгы үеде тыва улустуң ужур-чаңчылдарынга шинчилел ажылдары уламчылап, янзы-бүрү номнар, программалар хөйү-биле үнүп турары башкылап ажылынга улуг дузаны көргүзүп турар.

Ажылдың үндезини кылдыр «Тыва чоннуң бурунгу ужурларын болгаш чаңчылдарын өөредиринин программасы. 7- 9 класстар», С.Б.Байыр- оол, С.К Монгуш, Ч.Ш. Ондар, С.Ч.Шулуу- Маадыр; «Тыва ужур- чаңчылдар 5- 9» А.К.Ооржак, С.Б.Оюн деп болгаш өске- даа тыва чоннуң бурунгу ужурларының дугайында үнгүлээн өөредилге номнарын алган болгаш Шуй ортумак ниити билиг школазының 28.08.2019 чылда директорнуң бадылааны өөренир эртемниң ажылчын программасын ажылдап кылган болгаш бадылаан саавыырга даянып тургускан. Чечен чогаалдарны уруглар бажынга номчуп сайгарар кылдыр программаны башкы тургускан. Ынчангаш уругларның бот ажылдаарын идепкейжидер сорулганы эртем башкызы салган.

«Улусчу ужур-чаңчылдар» кичээлдеринин өөредиглиг сорулгалары :

- уругларга бодунуң төрөөн чонунуң шаг-төөгүден бээр туруп келген езу-чаңчылын таныштырып, ону ыдыкшыдып көөрүңге өөредири;
- езулуг тыва кижиниң овур-хевири, мөзү- бүдүжү кандыг чораанын улустуң аас чогаалын болгаш чогаалдарны ажыглап тургаш, делгереңгей таныштырып, бар билиглерин ханыладып өөредири;
- тыва улустуң чаңчылчаан ажыл-ижи-биле чурттап турган база амгы үеде-даа чурттап чоруур оран-савазынга даянмышаан таныштырып, мергежил шилип алырынче угланган ажыл чорудуп, келир амыдыралга белеткээри;
- бурунгу чүдүлге, дагылгалар, ужурларның өөредиглиг утказын тайылбырлап, долгандыр турар бойдуска хумагалыг чорукка кижизидип, уругларны биче сеткилдиг, дузааргак, кээргээчел чорукка өөредири;
- бодунуң төрөөн чериниң (кожуунунуң) онзагайы-биле таныштырып, алдарлыг кижилерин танып ап, оларга чоргаарланып чоруурунга өөредири;
- кожа-хелбээ чурттап чоруур чоннуң байырлалдары-биле таныштырары;
- өг-бүлө, ада-ие кижиниң хүлээлгелери, өг-бүлениң бюджеди деп билиишкinner-биле уругларны таныштырары;

- тыва улустун уруг-дарыг кижизидеринге кандыг хамаарылгалыг, чаш төлдү кадык-чаагай кижизидерининг айтырыгларын канчаар шиитпирлеп чоранынын дугайында билигни бээри.

Кижизидилгелиг сорулгалары:

- уругларны чоннун ыдыктыг чаңчылдарын сагып чоруур, бедик культурлуг, кижизиг кижилер болурунга кижизидер;
- күш-ажылга ынак, мөзүлүг чаңга уругларны чаңчыктырып кижизидер;
- долгандыр турар бойдуска хумагалыг болурунга, бойдуска хамаарылгалыг езу-чаңчылдарны сагып чоруурунга чаңчыктырар;
- ава, ача кижининг хүлээлгелерин медреселдиг-биле билип, өг- бүле амыдыралынга бичиизинден белем болуп, уруглар кижизидилгезининг айтырыгларын сайгарып чоруурунга кижизидер;
- каяа- даа чораш, бодун тыва кижиги мен деп медресеп билип чоруур национал чоргааралды уругларга оттурар.

«Улустун уруглар» курузунун өөредилге планында туружу.

Курстун ниити характеристиказы

Тыва езу-чаңчылдарны кижизидилгенин янзы-буру хевирлеринге ажыглап болур: куш-ажыл кижизидилгезинге, бойдуска ынак болгаш анаа хумагалыг болурунга, эстетиктиг, этиктиг кижизидилге дээш оон-даа өске хевирлеринге.

Уруглар кижизидилгези чоннун бодунун төөгүзүндөн, культуразындан болгаш сүзүүндөн дөстелир деп, М. Б. Кенин-Лопсан санап турар. Программада кезектер уругларнын назы-харын, сонуургалын барымдаалап хувааттырган. Уругнун назы-хары бичии болган тудум, оларнын чуве сактып алыры быжыг, утгунмас болур. Ынчаарга, он дөрт хар четкен оол-даа, кыс-даа уруг улуг-биче улус-биле харылзажып, бот-боттарынын, улуг-биченин аразында хүндүткелди сагып, тыва чоннун езу-чаңчылдарын үнелээр, өөренир деп чүлдү медресеп-билип эгелээр болур. Амыдыралга эргежок чугула апаргы дег, өггө хамаарыштыр уругларны өөредир сорулга-биле ук программаны тургузуп кылган.

Ажылды кылып тургаш, тыва уруг-чаңчылдарга хамаарыштыр кылдырган ажылдарын өөренип көрүп, дуржулгалыг башкыларнын шинчилелдерининг байлак арга-дуржулгазынга даянган. Мурнуку класстарга кээп турганы темалар кээп болур. Ынчалза-даа башкы бүрүзү ону бот-тывынгыр чоруу-биле уругларнын назы-харыга дүүштүр белеткээр уруглуг.

«Өг – тыва кижининг буянныг уязы. Тыва улустун оюннары».

1. «Ааткыыш кавай- төрөөн черим». Төрөөн чер, кавай деп билишкин-биле таныжар. – 1 шак;
2. Өг –тыва кижининг буянныг уязы. Өгнүн төөгүзү, хевирлери, аңаа хамаарышкан езулалдар. – 7 шак, оон иштинде 1 практиктиг кичээл;
3. Тыва өг улустун аас чогаалында, шүлүктерде. – 2 шак, оон иштинде 1 практиктиг кичээл;
4. Чайлаг, күзег, кыштаг, чазаг дойлары. Өгнүн шаг төөгүдөн бээр ажыктыгы. – 1 шак;
5. Тыва улустун хоойлужуткан болгаш национал байырлалдары. – 1 шак;
6. Шагаа – чаа чыл уткуурунун байырлалы. – 5 шак, оон иштинде 2 практиктиг кичээл;
7. Кожа –хелбээ өске чоннарнын байырлалдары (Алтай, хакас, орус улустун байырлалдары). – 1 шак;
8. Наадым – чоннун ынак байырлалы. – 7 шак, оон иштинде 2 практиктиг кичээл;
9. Уругларнын хар-назынынга дүүшкек оюннар. – 5 шак, оон иштинде 2 практиктиг кичээл;
11. Ада- өгбенин элээди уругларга чагыглары. – 2 шак; оон иштинде 1 практиктиг кичээл
12. Туңнел кичээл. – 1 шак.

Өг - биле холбашкан езу-чаңчылдарны сагып, эпиг-эвилең чорукка чаңчыгар, өгже кирерининг езулалындан эгелээш, культурлуг чугаалажырынга, байырлажып чоруурунга чедир езулалдарны сагырынга чаңчыгар. Тыва улустун хоойлужуттунган болгаш эрте- бурунгудан сагып эрттирип чоран байырлалдарын билип база сактып ап, чоруур. Наадым оюннарынын дугайында тускай материалдарны чыып, рефераттар кылып өөренир.

7-ги класска “Улусчу ужурлар” эртеминге **«Өг – тыва кижиниң буянныг уязы. Тыва улустуң оюннары.»** деп кезектерге хамаарыштыр темаларны чарып эрттирери

Өгнүң төөгүзү. Тыва өг аас чогаалында, чогаалдарда. Өгнүн дериг- херексели. Өг иштинин кижизидикчи ужур- утказы. Өг иштинде шак-үе санаашкыны.

Өгге аъттыг, чадаг чоокшулап кээриниң езулалы. Өгже кирериниң, өгге олуларының езулалдары. Амырлажыр езулал. Аалга келген кижини хүндүлээр езулалдар: шайладыры, хондурары, үдээри. Аалдажыр чаңчыл. Аалчы кижиниң төрөл аалынга кээриниң чылдагааннары. Аалчы кижиниң сөңү. Аалчыны үдээр – хап дүптээр езулал. Өгге улуг улус олурда бичии уругларның сагыыр чүүлдери.

Тыва чоннуң шаандан бээр байырлап чораан байырлалдары. Шагаа– чаа-чыл уткуурунун байырлалы. Шагаага белеткел. Шагааның бүдүү хүнү, шагаа хүнүнде, бүдүүзүнде сагыыр чүүлдер.

Шагаа үезиниң оюннары: баг кагары, баг адары, шыдыраа оюннары, кажык оюннары, тевектээри.

Баг кагары, оюннуң сорулгазы, киржикчилери. «Баг» деп сөстүң утказы, оюнга хереглээр баг аймаа.

Баг адары. Оюннуң дериг- херексели. Баг адары – эрте- бурунгу оюннарның бирээзи.

Шыдыраа оюннарының хевирлери : хөл- шыдыраа, буга- шыдыраа, муң- муң, чирги шыдыраа. Шыдыраа оюннарының тус-тус ойнаар сорулгазы, чуруму, тывылган үези.

Кажык оюннары: дөрт берге, кажыкты чыттырып кагары, дүжүрүп кагары, хожулап кагары. Кажык адары. Кажык- биле аът чарыштыралы, бодалажыры.

Наадым– малчыннар байырлалы. Наадымны эрттирериниң үези. Ужур- утказы, чуруму.

Наадым үезиниң оюннары: хуреш, аът чарыштыралы, ча адары. Сүр- күчүнүн үш оюнунун төөгүзү. Тываның төөгүзүнде болуп турган Наадымнарының үезинде шүүп турган мөгелер, чарыштарга эртип турган аъттар. Тываның алдар- аттыг мөгелери, ча адыкчылары.

ТАР начыннарының суму, кожууннарга хурешпес чораанының чылдагааннары.

Эзир- Кара – төөгүлүг аът.

Шагаа, Наадым үезиниң алгыш- йөрээлдери.

Уругларның тус- тус хар- назынынга дүүштүр ойнаар оюннары : сайзанап, хан-дамыр сайзырадыр оюннар, угаан оюннары. Салаалар- биле ойнаар оюннар.

Ада- өгбениң элээди уругларга чагыглары.

7-ги класска өөредир темаларның бөлүктээшкени:

«Өг – тыва кижиниң буянныг уязы. Тыва улустуң оюннары.»

1. «Ааткыыш кавай- төрөөн черим». Төрөөн чер, кавай деп билишкин-биле таныжар.

2. Өг –тыва кижиниң буянныг уязы. Өгнүң төөгүзү, хевирлери, ажыкты, аңаа хамаарышкан езулалдар.

5. Тыва улустуң хоойлужуткан болгаш национал байырлалдары.

7. Кожа –хөлбээ өске чоннарның байырлалдары (Алтай, хакас, орус улустун байырлалдары).

8. Наадым – чоннуң ынак байырлалы.

9. Уругларның хар-назынынга дүүшкек оюннар.

“Улусчу ужурлар” эртеминиң «Өг – тыва кижиниң буянныг уязы. Тыва улустуң оюннары.» деп эгени өөренип дооскан 7-ги класстың өөреникчилери **дараазында чүүлдерге өөрөнгөн болгаш оларны билген турар:**

- өг - биле холбашкан езу-чаңчылдарны сагыыр;
- эптиг-эвилең чорукка чаңчыккан;
- өгже кирериниң езулалындан эгелээш, культурлуг чугаалажырынга, байырлажып чоруурунга чедир езулалдарны сагырынга чаңчыккан;
- Тыва улустуң хоойлужуттунган болгаш эрте- бурунгудан сагып эрттирип чораан байырлалдарын сактып ап база байырлап чоруур;
- Наадым оюннарының дугайында билген турар;
- Ада-өгбелерниң чагыын билер
- «тыва» деп сөстүң төөгүлүг утказын,

- тыва улусчу чаңчылдарны, езулалдарны (ооң иштинде тыва өгге хамаарышкан езулалдарны), ужурларны, дагылгаларны, дойларны, ыдыктарны,
- чоннуң чаңчылчаан ажил-ижин,
- тыва улустуң байырлалдарын, оюннарын,
- өг- бүлөдө кезигүүннер аразында харылзаа дугайында хоойлу-документилерни,
- өг- бүлө бүрүзүнүң сагып чоруур чараш чаңчылдарын билгентурар ужурлуг.

Календарь-темалыг планнаашкын. 7 класс.

«Өг –тыва кижиниң буянныг уязы. Тыва улустун байырлалдары, оюннары»
(неделяда 1 шак)

Кич ээл дин дуга ары	Кичээлдин темазы	шагы	эртер ай, хүнү	
			план езугаар	эдилге
1.	Кирилде кичээл. «Ааткыыш кавай- төрөөн черим». Төрөөн чер, кавай деп билиишкин –биле таныжар.	1	03.09.	
2.	Өг-тыва кижиниң буянныг уязы. Өгнүң төөгүзү, хевирлери.	1	10.09.	
3	Өгнун дериг- херексели. Өг иштиниң кижизидикчи уткалы. Өг иштинге шак- үе санаашкыны.	1	17.09.	
4	Өгге хамаарышкан ёзулалдар. Өгдө ыдыктыг чүүлдер.	1	24.09.	
5	Өгге олуларының чуруму.	1	01.10.	
6	Өгже киреринин, үнериниң езулалдары.	1	08.10.	
7	Аалчыларны уткуур, үдээр ёзулалдар.	1	15.10.	
8	Практиктиг кичээл. СТМ «Аалга кирген кижини аяк эриин ызырар...»	1	22.10.	
9	Тыва өг улустуң аас чогаалында, шүлүктөрдө.	1	05.11.	
10	Практиктиг кичээл. Конференция «Өг – биче делегей».	1	12.11.	
11	Чайлаг, күзег, кыштаг, чазаг дойлары. Өгнүң шаг төөгүдөн бээр ажыктыгы.	1	29.11.	
12	Тыва улустуң хоойлужуткан болгаш национал байырлалдары.	1	26.11.	
13	Шагаа – чаа чыл уткуурунун байырлалы. Шагаага белеткел.	1	03.12.	
14	Шагаа хүнү. Шагаа үезиниң алгыш-йөрөөлдери.	1	10.12.	
15	Шагаа байырлалының онзагай оюннары.	1	17.12.	
16	Практиктиг кичээл. «Чаңчылывыс сагып, шагаалажып ойнаал».	1	24.12.	
17	Практиктиг кичээл. Школавыста шагаа.	1	14.01.	
18	Кожа-хелбээ өске чоннарның байырлалдары (Алтай, хакас, орус улустун байырлалдары).	1	21.01	
19	Наадым – чоннуң ынак байырлалы. Эрттирер үези, ужур - уткалы, чуруму. Наадым үезиниң оюннары. Аът чарыжы.	1	28.01.	
20	Мөге хүрежи.	1	04.02.	
21	Эзир –Кара – төөгүлүг аът.	1	11.02.	
22	Наадым. Наадымнар хүрежинге шүглүп чораан мөгелер, чарыштарга эртип чораан аъттар.	1	18.02.	
23	Ыдык мал деп чүл? (аътка хамаарыштыр)	1	25.02	
24	Практиктиг кичээл. СТМ «Ажылывыс түңнээлиңер».	1	04.03	
25	Практиктиг кичээл «Клазывыста биче наадым».	1	11.03.	
26	Уругларның хар-назынынга дүүшкек оюннар.	1	18.03	

27	Сайзанак.	1	08.04.	
28	Угаан оюннары.	1	15.04	
29	Хан-дамыр сайзырадыр оюннар.	1	22.04	
30	Практиктиг кичээл. Салаалар-биле ойнаар оюннар.	1	29.04	
31	Практиктиг кичээл Оюннарга СТМ мөөрейи.	1	06.05	
32	Ада-огбениң элээди уругларга чагыглары.	1	13.05	
33	Практиктиг кичээл. Адаларның чагыынга харыывыс.	1	20.05	
34	Түңнел кичээл.	1	27.05	

Программаны тургузарда ажыглаан литература: Ажыглаан литература

1. «Алдай – Буучу» Кызыл, 1993
2. Байыр-оол С.Б. болгаш о.ө. Тыва чоннун бурунгу ужурларын болгаш чанчылдарын өөредириниң программазы. Кызыл, 2002.
3. Бартан О.О. Тываларның национал чеми болгаш, чем үнүштер. Кызыл, 1997.
4. Будегечи Т. Б. Художественное наследие тувинцев. Москва, 1995.
5. Даржа В.К. Лошадь в традиционной практике тувинцев кочевников. Кызыл, 2003.
6. Казырыкпай Б.О. Эрнин эреси. Кызыл, 2001.
7. Камычек. Я. Вежливость на каждый день. Москва «Знание», 1981
8. Кара – Күске К.Ч. Аътка тураскаадыг. Кызыл 1995 .
9. 10. Кенин-Лопсан .М.Б. Тыва улусутун бурунгу ужурлары . Кызыл, 1994
11. Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чанчыл. Кызыл «Новости Тувы» 2000. .
12. Лагерь Лекарственные растения Тувы. Кызыл, 1998
13. «Еше лама» Сопа Ринпоче. Энергия мудрости . Основы буддийского учения. Москва «Цонкапа», 2003.
14. Монгуш М.В. Тувинцы Монголии и Китая. Новосибирск «Наука», 2002
15. Намзал Э.Х. Холу чемзиг авам сөну. Кызыл 1995.
16. Образовательная программа «Несущая свет». Программа клуба молодой семьи. Кызыл, 2003.
17. Ооржак А.К., Оюн С.Б. Тыва чаңчылдар 5-9 класстарга өөредилге программазы. Кызыл, 2003
18. Путеводитель Тува. Москва «Авангард», 2004
19. Самбу И.У., Самбу М.Д. Тыва чоннун бурунгу ажыл – агыйы, амыдыралы. Кызыл, 2004.
20. Салчак К.Б., Салчак Л.П. Тыва улусчу педагогиканын хөгжүлдеси. Кызыл, 1984
21. Серенот С.К. Тыва улусчу эмнээшкин. Кызыл, 1993.
22. Сиянбиль М.О., Сиянбиль А.А. Традиционный тувинский костюм. Кызыл, 2000.
23. Сундуй Г.Д. Улусчу педагогика. Кызыл, 2004.
24. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 3-4 . Кызыл, 2005.
25. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 1-2 класстарга өөредилге – номчулга ному. Кызыл 2003.
26. Сундуй –оол М.С. Городок у подножия Кара-Даша. Кызыл, 2005.
27. Традиционная культура тувинцев глазами иностранцев. Кызыл, 2003. 2002
28. Тыва улустун алгыш- йорээлдери. Кызыл, 1990
29. Чамзырын М.Ч., Чамзырын Е.Д. Тыва чоннун чаагай чаңчылдарын кижизидилге ажылынга ажыглаары. Кызыл, 2000.
30. Чадамба В.Ф. Сүр – кучунун үш оюну. Кызыл, 2004.
31. Чап Ч.М. Шагаам – сүзүглелим. Кызыл, 1999.
32. Шактаржык К.О., Биче-оол В.А. Тыва дугайында чугаалар. Кызыл, 2004
33. 1. Азаров Ю. П. Семейная педагогика. Педагогика любви и свободы. – М.; 1993.

31. Алексин А. Повести и рассказы. – М., 1973.
32. Амлинский А. Среди людей. – М., 1973.
33. Бодалов А. А. Личность и общение. Изб. труды. – М., 1989.
34. Гольдин В. Е. Речь и этикет. Книга для чтения учащихся 7-8 классов, - М.: Просвещение, 1983.
35. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. – Кызыл, 1994.
36. Кенин-Лопсан М. Б. Небесное зеркало: Кн. сказок, преданий, рассказов и повестей. – Кызыл, 1985.
37. Леви В. Л. Искусство быть собой. – С.-Пб., 1993.
38. Мудрик А. В. Общение школьников. – М.: Знание, 1987.
39. Салчак К. Б., Салчак Л. П. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези. – Кызыл, 1984.
40. Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека. Минск, 1978.
41. Тыва Республиканың Херээженнер эвилелиниң дүрүмү // Эне сөзү, 1992, январь 15-21.
42. Олут чазаар ёзулал // Шын, 1991, август 6.